

1970-YILLARDA TURKIYADA SIYOSIY INQIROZ VA UNING OQIBATLARI

s.f.d.,prof N.A.Abdullayev

Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti

“Sharq sivilizatsiyasi va falsafasi

“ fakulteti tarix yo‘nalishi

magistranti **Abdimanapova Farangis Abdurashid qizi**

Annatsiya:1970-yillarda Turkiyada siyosiy inqirozlar kuchli bo‘lgan. Bu davrda iqtisodiy qiyinchiliklar, ish bilan ta‘minlash muammolari va siyosiy partiyalar o‘rtasidagi nizolar kuchaydi. 1971- yilda harbiy inqilob amalga oshirildi Buning natijasidada hukumat almashtirildi va mavsumiy mazmunli qonunlar kiritildi. Oqibatda siyosiy partiyalar faoliyati cheklangan, qamoqlarga olishlar va repressiya kuchaygan. 1973- yilda murosali hafizalar bilan bir necha partiyalar yangi koalitsiyalar tuzdi. Biroq, bu barqarorlik uzoqqa cho‘zilmadi. 1975- yilda iqtisodiy inqiroz kuchayib, 1978- yilda esa fuqarolar urushi alomatlari paydo bo‘la boshladi. 1980- yilda yana bir harbiy inqilob sodir bo‘ldi. Bu siyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlar mamlakatda uzun muddatli ijtimoiy beqarorlikka olib keldi.

Kalit so‘zlar: inqiroz,partiya, iqtisod, inqilob, eksteremizim, konstitutsiya, parlament, saylov, hokimyat, koalitsiya, terrorizim.

1960-yillar oxiri va 1970-yillar boshlarida Turkiyaning siyosiy tarixidagi noaniq davr yuzaga keldi. Mamlakat siyosiy beqarorlik va kurd hududlaridagi isyonlar bilan yuzlashdi. Armiya, siyosiy tanglikning kengayishi va uning o‘ziga ta‘siri haqida xavotirlanib, davlatga tartibni tiklash uchun aralashdi. 1970-yilda yuqori martabali armiya ofislari hukumatga ogohlantirish yuborgan va 1971-yilda ular bosh vazir Süleyman Demirelni iste‘foga chiqarishga majbur qilgan. Keyingi yillarda Turkiya konservativ siyosatchilar va texnokratlar tomonidan tashkil etilgan koalitsiyalar tomonidan boshqarildi, ular armiya tomonidan qo‘llab-quvvatlangan va asosan tartibni

tiklashga qaratilgan edi. Hukumati ko‘plab provinsiyalarda harbiy holatni o‘rnatdi¹. Bu davrda siloviy to‘qnashuvlar, ko‘plab hibslar va sudlar yuz berdi; ekstremistik siyosiy partiyalar, jumladan VPT va Islomga asoslangan Milliy Tartib Partiyasi (NOP) yopildi; shuningdek, konstitutsiya shaxsiy erkinliklarni cheklovchi tarzda o‘zgartirildi. Biroq, 1960–61 yillardagi kabi keng qamrovli siyosiy islohotlar amalga oshirilmadi; konstitutsiya, parlament va asosiy siyosiy partiyalar o‘zgarishsiz qoldi. 1973-yilda armiya o‘zining prezidentlikka nomzodining mag‘lubiyatidan keyin bevosita siyosatdan chetlandi va hokimiyat yana siyosatchilarga o‘tdi. Bu davr Turkiyadagi armiya va fuqarolik hukumatining siyosiy inqiroz va beqarorlik davrida qanday o‘zaro aloqada bo‘lganligini ko‘rsatadi. Turkiyadagi 1980-yilgi harbiy to‘ntarish mamlakat tarixida muhim voqea bo‘lib, uning siyosiy va ijtimoiy tuzilishini qayta shakllantiradi. Siyosiy taranglik, keng tarqalgan zo‘ravonlik va iqtisodiy tartibsizliklar qo‘shilishi natijasida yuzaga kelgan to‘ntarish, 1980-yil 12-sentabrda harbiylar tomonidan amaldagi hukumatning tartibni saqlay olmayotganligi holatiga javob sifatida amalga oshirildi. Bu aralashuv nafaqat harbiylarning davlat ustidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri nazoratini belgilabgina qolmay, balki fuqarolar erkinliklarini cheklab qo‘ygan va norozilikni bostirgan repressiya to‘lqinini ham keltirib chiqardi. Davlat to‘ntarishi fonida keskin siyosiy qutblanish, o‘ng va chap tomondagi ekstremistik guruhlarining kuchayishi, shu bilan birga keng tarqalgan ijtimoiy tartibsizliklarga olib keldi. Mamlakat zo‘ravonlikka tushib qolganda harbiylar o‘zini barqarorlik hakami sifatida ko‘rsatdi va faqatgina uning aralashuvi orqali Turkiya fuqarolar urushidan qochishi mumkinligini ta‘kidladi². Ushbu maqolada to‘ntarishga turtki bo‘lgan omillar, harbiylar harakatlarining mantiqiy asoslari hamda turk jamiyati va boshqaruvi uchun bevosita va uzoq davom etadigan oqibatlari haqida so‘z boradi. Bu unsurlarni tahlil qilib, 1980-yilgi davlat to‘ntarishi Turkiyaning siyosiy manzarasiga qanday ta‘sir qilganligi, mintaqadagi demokratiya va inson huquqlari uchun davomli harakatlarni yoritishni maqsad qilganmiz. Mana tarjimasi:

¹ Turkey - Politics, 70s-90s, Reforms | Britannica
<https://www.britannica.com/place/Turkey/Political-developments-1970s-to-90s>.

² Turkey in Crisis on JSTOR <https://www.jstor.org/stable/45315937>.

“Yuqori martabali armiya ofislari, siyosiy zo‘ravonlikning nazoratsiz tarqalishi va Sharqiy Turkiyadagi Kurd hududlaridagi isyonlardan xavotir olib, – bu hudud Kurdiston deb ataladi – va siyosiy bo‘linishlarning armiyaga ham tarqalishidan qo‘rqib, 1970-yil mart oyida hukumatga ogohlantirish yuborgan va bir yil o‘tib, Demirelning iste‘foga ketishiga sabab bo‘lgan. Keyingi ikki yil davomida, Turkiya konservativ siyosatchilar va texnokratlardan iborat, armiya tomonidan qo‘llab-quvvatlangan supraparti koalitsiyalari tomonidan boshqarilgan va ular asosan tartibni tiklash bilan shug‘ullangan. Bir nechta viloyatlarda harbiy holat o‘rnatilgan va faqat 1973-yil sentyabrda to‘liq bekor qilingan; qurolli to‘qnashuvlar bo‘lib o‘tgan, ko‘plab hibsga olishlar va sudlar bo‘lib o‘tgan; ekstremistik siyosiy partiyalar, jumladan VPT va Islomiy asosdagi Milliy Tartib Partiyasi (NOP) yopilgan; va konstitutsiya shaxsiy erkinliklarni cheklash uchun o‘zgartirilgan. 1960–61 yillardagi kabi, ammo, keng ko‘lamli siyosiy qayta tashkilotlash bo‘lmagan; konstitutsiya, parlament va asosiy siyosiy partiyalar o‘zgarishsiz qolgan. 1973-yilda armiya o‘z nomzodining prezidentlik saylovlarida mag‘lub bo‘lishi bilan kazarmaga qaytgan va hokimiyat yana siyosatchilarga o‘tgan.” 1973-yilgi umumiy saylovlarda, Xalq Respublikasi Partiyasi (CHP) taxminan uchdan birini tashkil etgan ovoz bilan eng kuchli partiya sifatida chiqdi va asosiy raqibi Adolat Partiyasini (JP) ozgina farq bilan mag‘lub etdi. 1960-yillarning boshlaridan beri CHP o‘zining konservativ qanotidan, 1965-yilgi saylovda qabul qilingan chap qanotli dasturga qarshi bo‘lganlaridan voz kechdi. Partiya rahbari Ismet Inonu radikallarni qo‘llab-quvvatladi, ammo 1972-yilda radikal rahbar Bulent Ejevitning foydasiga iste‘foga ketdi. Shu tariqa, CHP ijtimoiy-demokratik partiyaga aylandi va o‘zining asosiy qo‘llab-quvvatlovchilarini yirik shaharlaridagi ishchilar va intellektualardan oldi. Qolgan ovozlar kichik, asosan o‘ng qanotli partiyalar o‘rtasida taqsimlandi. Ovozlar ko‘paymaganligi sababli, CHP 1972-yilda taqiqlangan NOPning vorisi bo‘lgan va Necmettin Erbakan tomonidan boshqarilgan Milliy Najot Partiyasi (NSP) bilan koalitsiya tuzdi. NSPning saylovdagi muvaffaqiyati – ovozlarining o‘n dan biri ko‘proq yig‘ilgan – ajablantirardi. Konstitutsiya diniy partiyalarni taqiqlagan bo‘lsa-da, NSP deyarli islomiy partiya edi; 1980-yilda u Islomiy qonunlarni (shariat)

tiklashni talab qildi. Koalitsiyaning asosiy ichki yutuqlari orasida yer islohoti choralari bor edi, bu chora yer egalarining cheklovlarini 250 akr (100 gektar) sug'oriladigan va 500 akr (200 gektar) quruq yer bilan chekladi. Biroq, yer islohoti amalga oshirish sekin kechdi va qonun 1977-yilda konstitutsiyaviy sud tomonidan bekor qilindi. 1974-yil sentyabrda Ejevit iste'foga chiqdi, u Kiprga bo'lgan mashhur turk bostirishidan foyda ko'rish uchun saylov o'tkazishni umid qilgan edi (1950-yildan keyingi tashqi siyosatni qarang), lekin uning garovi muvaffaqiyatsiz bo'ldi; o'ng qanotning mustaqil va koalitsion hukumatlari boshlandi va 1977-yilgacha hech qanday saylov o'tkazilmadi. 1977-yilgi saylovlarda, CHP yana eng katta partiya sifatida chiqdi, taxminan beshdan ikki qismini tashkil etgan ovoz bilan, JPni ozgina ortda qoldirdi. 1973-yilda muvaffaqiyat qozongan kichik partiyalar ovozlar yo'qotgan bo'lsa-da, ular hali ham majlisda hokimiyat muvozanatini saqlab qolgan edi. NSP ovozlarning o'n dan bir qismini, NAP esa undan ham kamroq qismini oldi. Demirelning samarasiz koalitsion hukumati davom etdi va 1978-yilda Ejevit boshchiligida yanada samarasiz koalitsiya hukumatiga aylandi. Inflyatsiya, ishsizlik, savdo muvozanatsizligi va siyosiy zo'ravonlik tezda o'sdi. Dunyo neft narxlarining oshishi va chet elda ishlayotgan turk ishchilaridan yuborilgan pulning kamayishi tufayli iqtisodiyot jiddiy tarzda zaiflashdi. Ejevit 1979-yilda iste'foga chiqdi va Demirel yangi iqtisodiy tiklanish dasturini e'lon qilgan kamchiliklarga ega JP hukumati tuzdi. 12-sentabr, 1980-yilda, armiya yuqori qo'mondoni, general Kenan Evren boshchiligida, qonli bo'lmagan harbiy to'ntarish amalga oshirildi. Bu to'ntarish, 20 yil ichidagi uchinchi armiya aralashuvi bo'lib, odatda omma tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Yetakchi siyosatchilar hibsga olindi, parlament, siyosiy partiyalar va kasaba uyushmalari tarqatildi. Besh a'zo bo'lgan Milliy Xavfsizlik Kengashi boshqaruvni qo'lga oldi, konstitutsiya bekor qilindi va vaqtincha konstitutsiya joriy etildi, bu esa harbiy qo'mondonlarga deyarli cheksiz vakolatlar berdi. 1979-yilda bir qator viloyatlarda o'rnatilgan harbiy holat butun Turkiyaga kengaytirildi va terrorizmni yo'q qilish maqsadida katta xavfsizlik

operatsiyasi boshlandi³. Keyin qurolli to'qnashuvlar, minglab hibsga olishlar, qamoqlar, qiynoqlar va qatl etishlar ro'y berdi, ammo hukumatga qarshi siyosiy zo'ravonlik sezilarli darajada kamaydi. 1971-yilda bo'lgani kabi, armiyaning aralashuvi siyosatchilarning zo'ravonlikni nazorat qila olmasligidan, Islomning kuchayishi (1978–79-yillardagi Eron inqilobidan kuch olgan va Islomiy Respublika e'lon qilingan)dan qo'rqish, Kurdistonda partizan urushi tarqalishidan xavotir olish va armiya siyosatga aralashishidan xavotirlanishdan kelib chiqdi. Biroq, 1980-yilda armiya faqat tartibni tiklashni emas, balki siyosiy tizimni to'liq isloh qilishni ham maqsad qildi.

Xulosa: 1970-yillardagi Turkiya siyosiy inqirozining asosiy kamchiliklari quyidagilar edi: Siyosiy beqarorlik va zaif hukumat. Turkiyada siyosiy partiyalar o'rtasidagi keskin raqobat hukumatning samarali ishlashiga to'sqinlik qildi. Qisqa muddatli hukumatlar almashinuvi strategik islohotlarni amalga oshirishga imkon bermadi. Harbiylarning siyosatga doimiy aralashuvi demokratik jarayonni izdan chiqardi. Inflyatsiya va ishsizlik darajasi oshdi, aholi iqtisodiy qiyinchiliklarga duch keldi. Hukumat iqtisodiy muammolarni hal qilishda sust harakat qildi. Chet el kreditlariga qaramlik ortib, mamlakat moliyaviy bosim ostida qoldi. Zo'ravonlik va ijtimoiy tartibsizlik, chap va o'ng siyosiy guruhlar o'rtasida kuchaygan nizolar ko'chajanglariga, suiqasdlarga va terroristik hujumlarga sabab bo'ldi. Huquq-tartibot organlari tartibni o'rnatishda sustkashlik qildi yoki bir tomonlama choralar ko'rdi. Bu muhit xalq orasida qo'rquv va beqarorlikni kuchaytirdi. 1971-yil 12-mart memorandumini orqali harbiylar hukumatni almashtirdi, lekin bu muammolarni hal qilolmadi. Harbiylar faqat vaqtinchalik yechim taklif qildi, ammo demokratik institutlarni zaiflashtirdi. 1980-yilda yana harbiy to'ntarish amalga oshirildi, bu esa siyosiy erkinliklarni cheklashga olib keldi. Partiyalar o'rtasidagi doimiy nizolar parlamentning ta'sirini kamaytirdi. Siyosiy partiyalar xalq manfaatidan ko'ra o'z guruhiy manfaatlarini ustun qo'ydi. Harbiylar va byurokratiya demokratiyani

³ <https://cyberleninka.ru/article/n/harbiylarning-turkiya-ijtimoiy-siyosiy-hayotida-tutgan-o-rni-1980-yil-voqealari-va-uning-oqibatlar>.

cheklovchi asosiy kuchga aylandi. 1970-yillardagi inqirozning asosiy kamchiligi shundaki, siyosiy rahbarlar va harbiylar muammoni uzoq muddatli yechim bilan hal qila olmadilar. Buning natijasida iqtisodiy muammolar chuqurlashdi, siyosiy zoʻravonlik kuchaydi va oxir-oqibat 1980-yilda harbiy toʻntarishga sabab boʻldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Turkey - Politics, 70s-90s, Reforms | Britannica
<https://www.britannica.com/place/Turkey/Political-developments-1970s-to-90s>.
2. Turkey in Crisis on JSTOR
<https://www.jstor.org/stable/45315937>.
3. <https://merip.org/1984/03/turkeys-economy-under-the-generals/>.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/harbiylarning-turkiya-ijtimoiy-siyosiy-hayotida-tutgan-o-rni-1980-yil-voqealari-va-uning-oqibatlar>.
5. https://oriens.uz/media/journalarticles/6_Fayzullayev_Adham_Aktam_ogli_31-39.pdf.